

ضرورت تحولی در نگرش و رویکرد به مرمت ثروت‌های فرهنگی**

امروزه با گذشت بیش از یک قرن و نیم از آغاز جنبش حفاظت از ثروت‌های فرهنگی - تاریخی^(۱) در دنیا، با تجارب حاصل از رویکردهای گوناگون در زمینه مرمت آثار و ابنیه ارزشمند رو به رو بوده‌ایم. این روند با پشتوانه‌های تجربی و نیز اندیشه‌های متفکران در هرگام، مسیر تکاملی خود را طی کرده است.^(۲) با مروری تحلیلی بر تجارب فوق درمی‌یابیم که نخستین گام یعنی «ضرورت توجه به حفظ آثار ارزشمند» - بعنوان یک آرمان و هدف نهایی - در مرور زمان جایگاه مناسب خود را یافته و با سپری شدن هر دوره بر تثبیت آن افزوده شده است. چنان‌که در مفاد قطعنامه آتن (۱۹۳۱) نیز بر این مهم تأکید گردیده است.

اول - کنفرانس، با وقوف و قبول حفاظت از میراث هنری و باستانشناختی بشری که مورد علاقه تمام دولت‌هایی است که حامل تمدن‌اند، به خود این نوید را می‌دهد که دولت‌ها متقابلاً به همکاری‌های همیشه گسترده، ملموس‌تر به منظور ترویج حفاظت از یادمان‌های هنری و تاریخی با یکدیگر بپردازند.^(۳)

همچنین در ماده ۶۵ منشور آتن (۱۹۳۳ م) نیز علاوه بر ارائه تفکری در رویکرد به موضوع، توجه خاص به حفاظت صورت گرفته است.

«ارزشهای معماری می‌بایست محافظت شوند، چه آنگاه که صحبت از بناهای منفرد در میان است و چه آنگاه که هسته‌های کامل شهری مورد نظر هستند».^(۴)

از نکات قابل توجه دیگر، روند تکامل نظریه‌ها و رویکردها به مفهوم حفاظت و مرمت ثروت‌های فرهنگی، اندیشه‌های نو به این مفهوم در اواخر دهه پنجاه و شصت

** - این مقاله حسب نظر مولف، بدون ویرایش ارائه شده است.

*** - دانشجوی دکتری مرمت شهری - نیوکل انگلستان

۱- ثروت‌های فرهنگی (cultural property) مناسب‌ترین واژه در اطلاق ابنیه و آثار ارزشمند مورد اشاره در این نوشتار است. جهت اطلاعات بیشتر به «سیری در تجارب مرمت شهری از وینز تا شیراز - دکتر محمد منصور فلامکی» مراجعه شود.

۲- لازم به ذکر است که پشتوانه این جنبش به تلاش‌های صورت گرفته در قرون پیش به ویژه قرن نوزدهم یعنی سالهای ۱۸۲۷ م با تشکیل کمیسیون ملی مونسومان‌های تاریخی در فرانسه و نیز ۱۸۹۹ م با تشکیل انجمن باغشهر (انجمن برنامه‌ریزی شهر و روستا - تراست ملی [National Trust]) با پایه‌گذاری جان راسکین و نیز اقدامات حفاظت از یادمان‌ها در ایتالیا پس از سالهای ۱۸۷۰ م باز می‌گردد.

۳- دکتر منصور فلامکی - باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی - چاپ سوم - ۱۳۷۴

۴- لوکوربوزیه - منشور آتن (چهارمین کنگره معماری مدرن، آتن ۱۹۳۳ م) معرفی و برگردان - دکتر محمد منصور فلامکی - دانشگاه تهران - ۱۳۵۵.

مهندس محمد سعید ایزدی***

میلادی است.

در سال ۱۹۵۷ در گردهمایی موجودیت و موقعیت بناهای تاریخی میلان و همچنین در سال ۱۹۶۲ با تصویب قانون آندره مالرو^(۱) در فرانسه و نیز «قطعنامه ونیز» ۱۹۶۴ برنامه‌های حراست از آثار تاریخی از مرز حفاظت از ابنیه و مجموعه‌ها به سمت تجدید حیات عملکردی در کل هسته تاریخی تمایل پیدا کرد.

در این دوره چاره براندی با ارائه اندیشه‌های خود در رویکرد به مفهوم مرمت در کتاب «ثوری مرمت» جایگاهی ماندگار در سیر اندیشه و مبانی نظری به این مفهوم را به جای می‌گذارد.^(۲) همچنین در دهه هفتاد میلادی نیز این روند ادامه یافت و با برگزاری کنگره آمستردام، متخصصان و پژوهشگران بر یک پارچه کردن و وحدت رویه ملت‌ها و کشورها در نگهداشت ثروت معماری مشترک گام برداشتند چنانکه سال ۱۹۷۵ را «سال اروپایی ذخایر معماری» نام نهادند. پیش از این نیز در سال ۱۹۷۳ کنگره ایکوموس^(۳) بر این مفهوم - آینده‌ای برای گذشته ما - تأکید کرده است.

لذا رویکرد مرمت با پشتوانه‌های نظری و عملی خود از حفاظت صرف (Preservation) به نگهداری - ترمیم و توسعه مجدد (Conservation) و حیات بخشی و بهسازی (Revitalization - Rehabilitation) سوق پیدا کرده، و علاوه بر توجه به ارزش‌های یک عنصر به ویژگی‌های آن در گستره شهری و روابط آن با سایر اندام بافت تمایل پیدا می‌کند. لذا اندیشه مرمت شهری به عنوان برنامه جامع در احیای مراکز قدیمی شهری جایگزین توجه خاص به دانه‌های تشکیل دهنده آن می‌گردد، از این رو مفهوم احیا و تجدید حیات عملکردی به عنوان یک رکن در فرایند مرمت عناصر ارزشمند مطرح می‌شود چون با تحقق آن علاوه بر حفظ و تداوم زندگی در بنای مورد نظر به تأثیر آن بر بافت شهری و نیل به هدف باززنده‌سازی در مقیاسی وسیع‌تر منجر خواهد شد.

در ایران نیز این جنبش با چنین روند تکاملی روبه‌رو بوده است اما علاوه بر تفاوت زمانی با مسیر تحول در اروپا هیچگاه منجر به تدوین چارچوب تئوریک و قواعد راهنمایی برای تکامل نظری و عملی اقدامات بعدی نگردیده است. از این رو با وجود گذشت بیش از ۶۵ سال از عملیات حفاظت و مرمت آثار در ایران^(۴) سازمانها و ارگانهای دست‌اندرکار و همچنین متولیان امور به اشکال مختلف و با رویکردهای متفاوت به مفهوم مرمت اندیشیده و به عملیات اجرائی مبادرت می‌ورزند.

روند مرمت در ایران براساس اسناد موجود با مروری بر تجارب صورت گرفته در چهار دوره قابل تقسیم‌بندی است:

الف) باز پیرایی اماکن مقدس و بناهای شاخص در طول دوره استفاده، از ابتدا تا اواخر قاجار.

ب) حفظ و نگهداری آثار پس از تشکیل اداره عتیقات (۱۲۹۷ش تا ۱۳۴۴ش).

ج) مرمت و حفاظت از ثروت‌های فرهنگی از دوران تشکیل سازمان ملی حفاظت آثار باستانی (۱۳۴۴ش) تا تشکیل سازمان میراث فرهنگی (۱۳۶۴).

د) تجارب ۲ دهه گذشته.

الف - نسل اول اقدامات مرمتی مشتمل بر تعمیر و نگهداری ابنیه و اماکن متبرکه و همچنین بناهای شاخص (مساجد، مقابر، اما مزاده‌ها، حسینیه‌ها، کاخ‌ها، مدارس، آب‌انبارها و حمام‌ها) که دارای زندگی و کارکرد روزمره خود بوده‌اند و با مرور زمان نیاز به بازپیرایی داشته‌اند را شامل می‌شود. در این دوره اماکن فوق به دستور متولیان امور - حاکمان و نیز دوستانان فرهنگ و تمدن ایران - مورد تعمیر واقع و با استحکام بخشی و رفع مسائل کالبدی آن به تداوم کارکردی و حفظ آراستگی بنا می‌پرداخته‌اند.

ب - از سال ۱۲۹۷ با تشکیل اداره عتیقات و پس از آن با تصویب اساسنامه و شروع به کار انجمن آثار ملی (۱۳۰۴ - ۱۳۰۰) و همچنین تصویب نخستین قانون حفظ آثار ملی در ایران (آبان‌ماه ۱۳۰۹ش / ۱۹۳۰م) و به ویژه تشکیل اداره باستان‌شناسی از سال ۱۳۱۱ (به سرپرستی آندره گدار و پس از آن از سال ۱۳۲۹ توسط آقای مهندس مصطفوی) دوره رسمی جنبش حفاظت از ثروت‌های فرهنگی در ایران آغاز و به کار خود ادامه می‌دهد. در این دوره علاوه بر شناسایی آثار و فهرست‌برداری از آنها و تلاش در ثبت اماکن تاریخی و ارزشمند، گام‌های اولیه در حفاظت میراث کشور برداشته

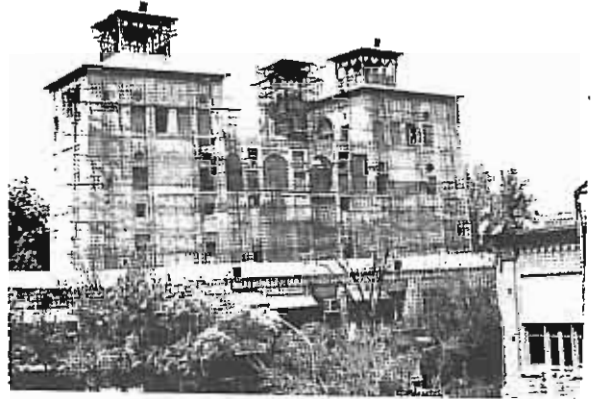
1- André Melreaux

۲- مرمت در برگیرنده و سازنده بازاری متدولوژیک برای باستان‌شناسی یک اثر هنری است؛ باستان‌شناسی‌ای که در باب موجودیت کالبدی و در باب موجودیت دوقطبی زیبایی‌شناسی و تاریخی صورت می‌گیرد؛ به قصد نقل بار بیامی ماهوی، معنوی و کالبدی آن به آینده. (Cesare Brandi). دکتر محمد منصور فلاکی - باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، چاپ سوم، ۱۳۷۴.

3- ICOMOS

۴- نخستین تشکیلات رسمی در ایران به نام اداره عتیقات در سال ۱۲۹۷ شمسی تشکیل شد و پس از آن انجمن آثار ملی در سال ۱۳۰۰ شمسی متولی حفاظت و ثبت آثار ارزشمند گردید اما آغاز رسمی عملیات مرمت با تشکیل اداره باستان‌شناسی از سال ۱۳۱۱ به ریاست و سرپرستی آندره گدار شکل گرفت؛ چنانکه مرمت مدرسه مظفریه، مسجد جمعه اصفهان از اولین اقدامات مرمت ابنیه در ایران قبل از جنگ جهانی دوم محسوب می‌گردند.

می‌شود. رویکرد متولیان به دلیل آغاز راه، حفاظت و نگهداری اثر بوده زیرا تحولات بیشماری همچون جنگ جهانی دوم، شروع دوره تخریب بافتهای شهری حاصل از خیابانکشی‌های ابتدای قرن، تغییر بینش متولیان امور به گرایشات نوگرایی قرن بیستم، و تأثیر آن بر روند تخریب ثروت‌های این مرز و بوم مانع از هر اقدامی بجز نگهداری و حفاظت در این دوران بوده است.

عمارت شمس العماره

عمارت سلطانیه

اشاره به ماده ۱ - از قانون حفظ آثار ملی در این دوره بیانگر این بینش است:
 «کلیه آثار صنعتی و ابنیه و اماکنی که تا اختتام دوره سلسله زندیه در مملکت ایران احداث شده اعم از منقول و غیرمنقول با رعایت ماده ۳ این قانون می‌توان جزو آثار ملی ایران محسوب داشت و در تحت حفاظت و نظارت دولت می‌باشد»^(۱).

ج - این دوره با تشکیل سازمان ملی حفاظت آثار باستانی در سال ۱۳۴۴ شمسی شروع می‌گردد، اهم اقدامات این دوران با سه رویکرد به انجام رسیده است:

- ۱ - پاکسازی بنا از بافت پیرامونی و حفاظت بنا؛
- ۲ - مرمت به منظور استفاده کاربردی جدید و

آزادسازی بنا و یا مجموعه به منظور بازدید عمومی؛
 ۳ - حفاظت و استحکام بخشی صرف؛

در آذرماه ۱۳۴۷ قانونی تحت عنوان «خرید اراضی و ابنیه تأسیسات برای حفاظت آثار تاریخی و باستانی» به تصویب رسید که ماده ۱، از قانون مزبور به شرح ذیل معرفی می‌گردد.
 «هرگاه برای حفظ آثار تاریخی و باستانی و تعمیر و مرمت آنها و همچنین بهتر نمایاندن آثار مزبور و انجام عملیات حفاری و بررسیهای باستانی احتیاج به خرید اراضی و ابنیه و تأسیسات متعلق به افراد یا موسسات خصوصی باشد وزارت فرهنگ و هنر طبق مفاد این قانون عمل می‌کند»^(۲)

قانون فوق متأثر از مفاد ماده ۶۹ منشور آتن (۱۹۳۳ م - ۱۳۱۲ ش)^(۳) که موجبات تخریب بافت‌های پیرامون آثار ارزشمندی همچون بنای کولوسئوم - رم و کلیسای نتردام پاریس را در دهه‌های ۳۰، ۴۰ و ۵۰ موجب شد، مطرح گردید. به همین صورت اماکن ارزشمندی که بعنوان عضوی از پیکره و اندام بافت تاریخی خودنمایی می‌کرد، مورد پاکسازی در پیرامون خود و قطع ارتباط فضائی - کالبدی و کاربردی از ساختار متشکله پیشین خود گشت. تکیه میرچخماق یزد، گنبد سبز مشهد، بقعه شیخ صفی اردبیل و شاخص‌ترین آن مجموعه حرم مطهر حضرت امام رضا(ع) از نمونه‌های رخ داده در این دوران می‌باشد.

این رویکرد علاوه بر تأثیرپذیری از قانون فوق‌الذکر متأثر از طرح‌های توسعه شهری که عاری از هرگونه توجهی به آثار و ابنیه ارزشمند بوده‌اند نیز رخ داده که نمونه مجموعه حرم مطهر امام رضا(ع) و جدائی مجموعه صحن - بست و

۱- برون صمدی زندی، مجموعه فوانین، مقررات، آئین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها و معاهدات میراث فرهنگی کشور - ۱۳۶۶ - ص ۳۷
 ۲- همان
 ۳- ماده ۶۹ - «تخریب زاغه‌های گرداگرد بناهای تاریخی فرصت بوجود آوردن فضاهای سبز را بدست می‌دهد».

بازار توسط میدان پیشنهادی، حاصل این مواجهه نابخردانه است.

رویکرد دوم در این دوران نیز به مرمت اماکن، آثار و مجموعه‌هایی باز می‌گردد که به علل مختلف امکان تغییر کاربری آن به زندگی جدیدی را فراهم می‌ساخت. بیشتر این اماکن در این دوره پس از مرمت به روی بازدیدکنندگان به شکل موزه بازگشت، نخستین مواجهه در امر احیای کاربردی ابنیه بدین شکل آغاز می‌شود.

تعداد قابل توجه دیگری نیز به دفاتر و مراکز اداری مرتبط با سازمان ملی حفاظت آثار باستانی مبدل می‌گردد. از نمونه‌های شاخص این دوره که با طرح و برنامه ویژه‌ای به موزه تبدیل گشته، خانه قوام السلطنه تهران (موزه آبگینه) به طراحی هانس هولین می‌باشد.

موزه آبگینه

رویکرد سوم نیز تداوم اندیشه دوره‌های قبلی یعنی حفاظت و نگهداری صرف ابنیه است که طی آماری در سال ۱۳۵۵ ش منتشر شد. تعداد ۴۵۵ اثر از ۱۹ استان کشور در زمره این اقدام مرمتی بوده‌اند.^(۱)

این آثار مشتمل بر باغ‌ها، کاخ‌ها، مساجد جامع و ...، بقاع، مقابر، مدارس، کلیساها، قلاع و سایر کاربری‌های دیگر می‌باشد.

د - طی دهه‌های شصت و هفتاد شمسی، دوره جدیدی در رویکرد به مرمت ثروت‌های فرهنگی آغاز می‌شود. تجارب این دوره عمدتاً به محوریت سازمان میراث فرهنگی - وزارت مسکن و شهرسازی (دفتر بهسازی بافت، سازمان عمران و بهسازی شهری) شهرداری (سازمان‌های توسعه عمران و ...) و تعدادی از افراد و مؤسسات در بخش خصوصی صورت گرفته است.

سازمان میراث فرهنگی در سال ۱۳۶۴ از ادغام ۱۱

واحد سازمانی موجود تشکیل و براساس بندج ماده واحده آن مسئول بررسی، شناسائی، ثبت و حفاظت از آثار ارزشمند منقول و غیرمنقول فرهنگی تاریخی کشور می‌گردد.^(۲) رویکرد سازمان تداوم اندیشه حفاظت از آثار و ابنیه ارزشمند و شاخص و ثبت شده است ولیکن با پروژه‌هایی نیز که موجب تجدید کاربری و احیاء عملکردی ابنیه است نیز رو به رو بوده‌ایم. این رویکرد توجه به عناصر و دانه‌های ارزشمند بافت‌های تاریخی را مأموریت اصلی خود قلمداد کرده و تلاش می‌نماید این عناصر را تحت عنوان میراث فرهنگی کشور ثبت، حفاظت و مرمت نماید. براساس آخرین آمار اعلامی از سوی ریاست محترم سازمان میراث فرهنگی کشور در مورخه ۸۲/۶/۲ (طی مصاحبه تلویزیونی) در حال حاضر ۱۰/۰۰۰ اثر در زمره میراث فرهنگی کشور به ثبت رسیده است. خانه بروجردی‌های کاشان، حمام گنجعلی خان کرمان، مشارکت در مرمت مجموعه خانه‌های قدکی، بهنام، گنجی تبریز، اداره میراث فرهنگی استان قزوین، از نمونه اقدامات به تصویر کشیده شده هستند. برخی شهرداری‌ها نیز در این دو دهه با مورد توجه قرار دادن این مهم به استفاده مجدد از این آثار مبادرت ورزیده و با احیای زندگی جدید و رویکرد به احیای ابنیه، تجاربی را به انجام رسانیده‌اند. آب‌انبار قوام بوشهر، یخچال معیر کرمان، خانه‌های طباطبائی، عامری‌ها و عباسیان کاشان و حمام سلطان میراحمد کاشان و نیز کارخانه آبجوسازی تهران نمونه‌های به تصویر در آمده در این نوشتارند.

در این میان وزارت مسکن و شهرسازی در دو دوره با تشکیل دفتر بهسازی و نوسازی بافت شهری و از سال ۱۳۷۶ با تشکیل سازمان عمران و بهسازی شهری مبادرت به انجام پژوهش، طرح و اجرای پروژه‌های مرمت شهری و باززنده‌سازی مراکز تاریخی شهرهای ایران نموده است. که محور اندیشه در این مأموریت احیای مراکز تاریخی شهرها، اقدام به مرمت و تعمیر ابنیه و آثار موجود در حوزه بافت، با رعایت اصول ذیل، گامی در راستای باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی از سوی این سازمان بوده است.

۱ - شناسائی آثار و اماکن ارزشمند تاریخی در مجموعه بافت و تعیین جایگاه کارکردی در مقیاس طرح و برنامه‌ریزی برای تأمین نیازهای عملکردی بافت از طریق احیای عملکردی این ابنیه.

۱- دکتر پرویز رجیبی - معماری ایران در عصر پهلوی - ۱۳۵۵ - انتشارات دانشگاه ملی ایران.
 ۲- یونس صمدی زندی، مجموعه فواین، مقررات، آئین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها و معاهدات میراث فرهنگی کشور - ۱۳۶۶

خانه طباطبایی ها - کاشان

آب انبار قوام - بوشهر

خانه عباسیان - کاشان

حمام میر احمد - کاشان

خانه فزوین

یخچال معیر - کرمان

حمام گنجعلی خان - کرمان

حفاظت از ثروت‌های فرهنگی - تاریخی متأسفانه اندیشه‌ها و تجارب مرمت در ایران بسندرت مدون شده و هیچگاه موجب ارتقای مراحل و تجارب بعدی نگردیده است. به همین لحاظ دستگاههای متولی با رویکردهای گوناگون اعم از حفاظت صرف، احیای عملکردی و در برخی موارد ابزاری برای مرمت مرکز شهر تاریخی، به این امر مبادرت می‌ورزند. اکنون ضرورت تحولی در نگرش و رویکرد به مرمت ثروت‌های فرهنگی در کشورمان بشدت احساس می‌شود. لذا تدوین دستورالعمل، سیاست و خط مشی و قواعد راهنمای مرمت با مشارکت دستگاههای متولی از مهمترین اقدامات در فضای کنونی جامعه حرفه‌ای است. مشارکت دانشگاهیان نیز به غنای کار و پشتوانه علمی آن خواهد افزود.

۲- برنامه‌ریزی، طراحی و اجرای عملیات احیای عملکردی به موازات مرمت کالبدی برای تطبیق کالبد با نیازهای عملکردی جدید.

۳- توجه به میزان تأثیرپذیری و تأثیرگذاری موقعیت و کارکرد بنا در مجموعه بافت تاریخی و توجه به تأثیر عملیات مرمت بر مجموعه بافت پیرامونی.

۴- به مورد اجرا گذاشتن عملیات مرمت بنا به منظور پیشبرد برنامه احیای بافت تاریخی

بخش خصوصی نیز در اواخر این دوره به عملیات مرمت و احیای کالبدی رو آورده و چندین پروژه را نیز انجام و به پیش برده است، قلعه گوگرد نمونه موفق‌تری از این گونه به شمار می‌رود.

جمع‌بندی:

علی‌رغم تأثیر متأخر، از اندیشه‌ها و تجارب اروپا در

حمام وزیر اصفهان -
کاربری جدید، کانون
پروژه فکری کرده‌گان و
نوجوانان

حمام خان بزد - کاربری جدید، رستوران سنتی

خانه بروجردی‌ها
کاشان

خانه نوذری - بوته‌ساز، کاربری جدید، دفتر بیساز بافت قدیم

خانه قدکی - تبریز

خانه مزید - یزد، کاربری جدید، سازمان ایرانشناسی

قلعه گرگد - گلپایگان، کاربری جدید پذیرایی - جهانگردی

خانه طبیب - برشیر، کاربری جدید، سازمان ایرانشناسی